

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ І МЕТОДОЛОГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ: СИСТЕМНИЙ ПІДХІД

Масловська Л.Ц.

Обґрунтовано сутнісний зміст і цільові орієнтири сталого розвитку продуктивних сил. З позицій економічної теорії визначено закономірності, принципи і чинники сталого розвитку у перехідний період. Запропоновано конструктивні шляхи імплементації екологічного імперативу у систему економічних відносин

Успішне інтегрування України у світову спільноту та цивілізаційний процес значною мірою залежатиме не лише від динамічності її економічного розвитку, але й від наближення до світових стандартів соціоекологічного добробуту та безпеки.

Суспільна практика переконує у неможливості досягнення економічних і соціоекологічних цілей за рахунок одна одної. Це диктує необхідність нової економічної моделі розвитку продуктивних сил суспільства, яка б враховувала світову екодинаміку і соціально-економічний прогрес.

Актуальність і теоретико-прикладна значимість проблеми переходу на засади сталого розвитку приваблює до неї інтерес представників різних галузей сучасної науки. Вагомий внесок у розробку цієї проблеми внесли вітчизняні та зарубіжні вчені: І. Бистряков, М. Глазовський, А. Григор'єв, С. Дорогунцов, М. Долішній, С. Харічков, З. Герасимчук, В. Кухар, П. Олдак, М. Реймерс, В. Шевчук і ін.

Національна Концепція сталого розвитку [1] інтерпретує докорінні питання життєдіяльності суспільства на нових засадах розвитку. Проте, цілі, сформульовані в даному документі – універсальні. Серед них – і такі, які не мають прямого відношення до розв'язання проблеми, наприклад освіта, забезпечення її доступності і безкоштовності, або житло (забезпечити житлом за рахунок держави соціально незахищених громадян [1, с. 7], чи розвиток художньої і професійної творчості.

На нашу думку, цільовими орієнтирами у досягненні сталого розвитку повинні бути ті, які (прямо чи опосередковано) забезпечуватимуть позитивну трансформацію продуктивних сил, відносин природокористування і суспільно-природної взаємодії. З цією метою розробка теорії, методології і практики сталого розвитку продуктивних сил повинна бути переорієнтована з суто природоохоронної площини в системну – соціо-еколого-економічну. Іншими словами, досягненню сталості і збалансованості процесів економічного зростання, підвищення соціального

органічна імплементація соціо-екологічного імперативу у систему економічних відносин, превентивне управління тими проблемами, які виникають у процесі суспільно-природної взаємодії.

Сталий розвиток як закономірний продукт глобалізації має національний і регіональний виміри. Глобальний характер екологічних проблем і відсутність відповідного механізму їх регулювання зумовлюють актуальність розробки теоретичних засад реалізації сталого розвитку на усіх територіальних рівнях - від планетарного до регіонального. Перехід до сталого розвитку неможливий без врахування економічних, екологічних, демосоціальних, культурологічних та інших особливостей як окремих країн, так і їх регіонів.

Поглиблення теорії і методології сталого розвитку країни та її регіонів, пропозиція ефективних важелів його реалізації є особливо актуальними на стадії перехідної економіки, коли формуються базові основи модернізації продуктивних сил і відносин природокористування.

Аналіз сучасного стану теоретичної розробки проблеми свідчить про необхідність її поглибленого обґрунтування з позицій сучасної економічної теорії, зокрема, циклічності (стадійності) розвитку та зростаючої ролі самоорганізації. У цьому контексті, за переконанням автора, сталий розвиток продуктивних сил концептуально слід розглядати у тісному зв'язку з територією основним ресурсом багатопільового призначення, „носієм” усіх інших видів ресурсів, у тому числі природних, та „полем” життєдіяльності і виробничої діяльності соціуму.

Невизначеним залишається співвідношення між процесами глобалізації і регіоналізації при формулюванні цілей і пріоритетів сталого розвитку в близькій та віддаленій перспективах. Окрім радикальних змін у виробництві, перехід до нової парадигми розвитку потребує зміни культурологічної основи суспільства, формування нової філософії буття.

Крім того, і в Концепції сталого розвитку України, і в існуючих наукових розробках бракує чіткого усвідомлення ролі територіального управління як інструмента практичної реалізації збалансованої суспільно – природної взаємодії.

Виходячи з вищезазначеного, вважаємо за необхідне викласти авторські узагальнення стосовно суті і рушійних сил сталого розвитку, методології і практики його реалізації.

Урізноманітнення і ускладнення інтересів суспільства передбачає, поряд з стратегією економічного зростання, підвищення рівня людського розвитку, забезпечення здорових і повноцінних умов життя та підтримування екологічної рівноваги геоекосистем, що потребує багатофункціональної організації території. Отже, концептуально сталий розвиток слід обґрунтовувати у тісному зв'язку з територією. Онтологічним об'єктом реалізації соціоекологічної парадигми розвитку є регіон як цілісна і керована соціо-еколого-економічна система. Гносеологічний об'єкт - шляхи досягнення збалансованості і сталості цієї системи. Збалансованість, на думку автора, – це дотримання обґрунтованих і доцільних норм та пропорцій у взаємозв'язках і взаємодії соціуму, природи та

економіки. Сталість - це підтримуваність висхідного руху системи „природа – економіка соціум” по спіралі.

Системне трансформування суспільства на засадах сталості можливе за умови діалектичної єдності розвитку і рівноваги. При цьому, розвиток означає процес удосконалення продуктивних сил та суспільних відносин, а рівновага - дотримання матеріально-речових, вартісних, глобальних і регіональних, макро- і мікроекономічних пропорцій.

Якщо розвиток є рушійною силою і матеріальною основою прогресу, то рівновага (сталість) гарантує саморегулювання і безпеку у широкому змісті - економічну, соціальну, екологічну.

Таким чином, сталий розвиток – це динамічна і зрівноважена суспільно-природна взаємодія (виробнича, соціальна, екстична тощо), яка забезпечує економічний прогрес, екологічний і соціальний добробут та безпеку на основі досконалої системи територіального управління і економічних методів природокористування.

Цільовими орієнтирами такого розвитку є:

- самоорганізація – досягнення високої ефективності регіональної економіки шляхом мобілізації наявного внутрішнього потенціалу, умілих та кваліфікованих рішень стосовно розподілу обмежених ресурсів для • виробництва і споживання, налагодження раціональних внутрішньо- та міжрегіональних зв'язків, усунення небезпек і ризиків;

- структурна перебудова господарства і зміна відтворювальних пропорцій на користь кінцевого споживання;

- генерування і освоєння нововведень з метою якісного трансформування продуктивних сил, підвищення ролі людського і науково-освітнього факторів;

- екологізація виробничих відносин шляхом платності природокористування та економічної відповідальності природокористувачів;

- нові відносини між державою і регіонами, засновані на діалектичній єдності цілісності і автономності, балансі державних і територіальних інтересів.

З точки зору економічної теорії, природно-ресурсний потенціал є складовою продуктивних сил суспільства і, водночас, – важливим фактором виробництва. Природа і її ресурси як продуктивна сила, є рівноцінною поряд з іншими елементами, передусім з виробництвом. У зв'язку з цим, паритет інтересів природи, соціуму і виробництва є закономірним. Гармонійність взаємодії елементів продуктивних сил суспільства є одним з проявів Парето-оптимуму. Характеризуючи специфіку природних ресурсів як фактора виробництва, П. Самуельсон акцентує на “незмінності їх пропозиції” (обмеженості, вичерпуваності – авт.), з одного боку, та “нееластичності пропозиції, що зумовлює формування ренти або власне економічної ренти” [2, с. 437], з другого. Зазначені особливості природних ресурсів прямо вказують на необхідність їх урівноваженого з “природною пропозицією” господарського використання та платності природокористування. У зв'язку з цим, важливим завданням управлінської практики має стати здійснення алокаційних заходів – розподілу обмежених ресурсів природи таким чином, щоб, забезпечуючи виробничі потреби суспільства, не позбавляти його екологічних благ. З цією метою доцільно поєднувати такі види алокацій як просторове розосередження

виробництв, які забруднюють середовище, та розподіл різноманітних видів емісій у навколишнє природне середовище шляхом придбання суб'єктами господарювання екологічних сертифікатів – права на емісію фіксованої кількості шкідливих речовин на певній території.

Використання сил природи у процесі праці, намагання людей пристосувати до своїх потреб нові джерела енергії, корисних копалин тощо, суперечність між людиною і природою, яка виникає в результаті цього, є внутрішнім джерелом розвитку самої системи продуктивних сил. Отже, суперечності між життєдіяльністю людини і її господарською діяльністю виявляються у формі потреб людей, їх інтересів, мотивів і є ендогенною рушійною силою розвитку продуктивних сил. На думку акад. М.І. Долішнього, “природний капітал – це внутрішня енергія соціально-економічних процесів” [3, с. 26]. І раціональні, і нераціональні способи використання природно-ресурсного потенціалу в кінцевому рахунку замикаються на виробництво і техніку, які розвиваються у соціально- економічних системах. Структуру і функції цих систем, на відміну від природних, можна цілеспрямовано регулювати в залежності від поставлених мети і завдань. Австрійський економіст К. Менгер вважав фактором виробництва “прогрес знання про найефективніше використання ресурсів” [4, с. 71]. Характеризуючи спосіб ресурсокористування К. Маркс зазначав: “...технологія виявляє активне відношення людини до природи, безпосередній процес виробництва її життя, а разом з тим і її суспільних умов життя” [5, с. 383]. Отже, поєднання економічних і соціальних процесів з певною територією, її природними ресурсами та знаннями про їх ефективне використання формує регіональне середовище виробництва і життєдіяльності. Іншими словами, природа оцінюється як простір, ресурс, енергія і капітал абстрагованого територіального соціально-економічного організму. Виходячи з цього, стало використання природно-ресурсного потенціалу і управління природною складовою означає не їх “консервування” на одному і тому ж рівні, тим більше не отримання максимальних прибутків шляхом надмірної експлуатації природних ресурсів і деградації навколишнього середовища, а досягнення довготривалого і сталого ефекту з врахуванням відновлення природного капіталу. Як справедливо зазначають М.І. Долішній та Л.І. Гринів, “будучи просторово локалізованим, природний капітал безпосередньо пов'язаний з механізмом обмінних процесів енергією і речовиною з зовнішнім середовищем. Цей механізм є специфічним для кожної конкретної території, що зумовлює диференціацію їхніх економічних можливостей щодо обсягу використання природного потенціалу” [3, с. 26]. Такий підхід є послідовним розвитком теорії В.І. Вернадського про формування круговоротної системи ресурсокористування. Його реалізація можлива шляхом:

а) пізнання та оцінки просторових закономірностей перетворень і переміщень речовини природи у процесі її використання людиною і природно-ресурсного комплексоутворення як засобів природно-соціо-економічної збалансованості (теоретичні аспекти);

б) впровадження ресурсно-територіального принципу управління сталим трисдиним розвитком (практичний аспект).

З метою переходу на засади біосферосумісності необхідно радикально

переглянути пропонувані Концепцією параметри сталого розвитку. Ступінь наближеності до такого розвитку уже не можуть характеризувати показники основних виробничих фондів, валової продукції, обсягу будівельно-монтажних робіт тощо. Параметрами сталості мають бути: частка ресурсомістких і екологонебезпечних галузей у структурі промисловості, частка наукомісткої та екологічно сертифікованої продукції у загальному обсязі виробництва, інноваційна активність, ступінь рециркуляції і замкнутості виробничих процесів, надходження платежів за природокористування та їх структура: за використання природних ресурсів (рента) та за забруднення компонентів природного середовища (збитки); розвиток соціальної інфраструктури, рівень добробуту населення, довголіття тощо.

Важливою теоретичною домінантою в концептуальному обґрунтуванні моделі сталого розвитку повинно стати вчення про циклічність розвитку, яка зумовлює радикальні зміни як у продуктивних силах, так і в економічних відносинах.

У філософському розумінні сталий розвиток – це розвиток по спіралі. Елементи циклічності (стадійності), регулярної повторюваності подій, явищ і процесів поєднуються з односпрямованою послідовною траєкторією, яка позначає позитивну тенденцію, прогрес. Говорячи про стадійність просторових процесів суспільно-природної взаємодії, не можна абстрагуватись від уявлень про такі стадії розвитку: зміну пропорцій між сферами економіки – на макрорівні; перерозподіл між провідними галузями виробничої і невиробничої сфери – на мезорівні; зміну пропорцій між підгалузями і виробництвами, інновацію продукту, впровадження нових екофільних технологічних процесів – на мікрорівні. Згідно теорії М.Д. Кондратьєва, у соціально-економічному розвитку існують довгі і короткі стадії (цикли). Періоди кардинальних інновацій тривають десятиріччя, докорінні внутрішньогалузеві зрушення відбуваються за кілька років [6, с. 47]. Стадії економічного циклу конкретної території є результатом складного напарування довгих, середніх і коротких „хвиль” та нерівномірного їх поширення у просторі. Навіть на мезорегіональному рівні існують території з креативними (нехай і „зародковими”) функціями, вираженими виробничими або невиробничими (рекреаційними, фінансовими, посередницько-торговельними тощо) функціями. Різноманітність і накладання стадій різної тривалості створюють складну хроноструктуру господарства. З її ієрархічними рівнями взаємодіє ієрархія просторової (регіональної) структури, в рамках якої зміна стадій відбувається в міру поширення нових явищ від центрів до периферії. Це означає, що одночасної або синхронної перебудови суспільно-природної взаємодії і досягнення нової якості виробництва та природокористування не може бути ні в часовому, ні в територіальному аспектах, що актуалізує розробку проблем сталого розвитку на рівні регіонів.

У зв'язку з цим, реалізації зазначеної парадигми у близькій перспективі відповідає термін „збалансований (врівноважений) розвиток”. Терміни “екорозвиток” і “екологічно сталий розвиток” є більш прийнятними для віддаленої перспективи, оскільки вони відображають якісно нову виробничо-технологічну

основу суспільства. Запропоновані О.О. Григор'євим і К.Я. Кондратьєвим, ці поняття означають нову якість суспільного розвитку, заснованого на наукомістких і екофільних технологіях та ренатуралізації природи [7, с. 17]. Вибір напрямів взаємодії суспільства і природи, при яких економія ресурсного потенціалу і його раціональне використання і в регіональному, і в глобальному масштабах стануть основними критеріями вибору мети розвитку, дедалі більше оптимізуватиметься завдяки зростаючому технологізму виробничих процесів і підвищенню якості продуктивних сил.

Відповідно до вчення про циклічність розвитку, просторові процеси суспільно-природної взаємодії розвиваються також хвилеподібно. Так, динамічність і керованість соціально-економічних процесів вища, ніж природних, і нижча, ніж науково-технічних та технологічних. Ключову роль у досягненні сталого розвитку здатна відіграти регіональна політика.

Її заходи охоплюють і стимулюють найширший спектр компонентів продуктивних сил території і реалізують триєдині стратегічні цілі: облаштування території на засадах сталого розвитку, нівелювання рівнів і диспропорцій регіонального розвитку та удосконалення управління економічними і соціоекологічними процесами.

Стратегії досягнення цілей сталого регіонального розвитку можуть бути класифіковані в залежності від: ресурсів реалізації, факторів, пріоритетів та напрямів розв'язання основних проблем.

Зростаюче значення природно-ресурсних і екологічних обмежень суспільного розвитку та рівноваги диктує необхідність стимулювання нових, нетрадиційних факторів економічного зростання, удосконалення методології сталого розвитку з врахуванням об'єктивних реалій трансформаційних перетворень. Основною їх особливістю є визрівання передумов для постіндустріального (інформаційного) розвитку і коеволюції суспільства та природи на етапі становлення ринкових відносин.

Виходячи з сутнісного змісту сталого розвитку основними його закономірностями є також структурна перебудова господарства на основі інноваційної моделі розвитку як результат дії закону спадної продуктивності ресурсів природи. Якісне технологічне оновлення виробництва і згортання ресурсо- та енергомістких галузей забезпечать підвищення продуктивності суспільної праці, економію ресурсів природи та зростання екологічного і матеріального добробуту.

Ієрархічність та емергентність досягнення параметрів сталого розвитку, яка впливає з закону глобальної рівноваги. Суть цієї закономірності полягає у тому, що досягнення сталого розвитку на локальному територіальному рівні, тим паче, на рівні окремої сфери виробництва чи галузі за відсутності сталості і збалансованості на вищих територіальних і системних рівнях - неможливе. Разом з тим, поява нової якості буття не є простою сумою ефектів від оптимізації окремо взятих складових - будь-то економіка, соціальна сфера чи навколишнє природне середовище з його ресурсами.

Пропорційність і збалансованість як прояв закону економічної рівноваги.

Дія цієї закономірності забезпечує найбільш раціональний на даному рівні розвитку продуктивних сил обмін речовиною, енергією, інформацією у системі „суспільство-природа” конкретної території.

Диверсифікація галузевої структури господарства і господарських функцій під дією закону суспільного поділу праці. Йдеться про мобілізацію інтелектуального потенціалу на створення нових конструкційних матеріалів, які є заміниками виготовлених з природної сировини, освоєння альтернативних джерел енергії, нових видів господарської діяльності, що не потребують сировинних ресурсів.

Ефективне територіальне заломлення процесів оптимізації суспільно - природної взаємодії є проявом закону економії суспільної праці. Відповідно до цієї закономірності активізуються процеси екологізації і соціалізації виробництва на регіональному, міжрегіональному і транскордонному рівнях із застосуванням заходів регіональної політики відповідно до наявних виражених можливостей і переваг.

Визначальна роль економіки і економічних відносин у забезпеченні паритетності інтересів економічного зростання і соціоекологічного добробуту. Динамічний висхідний економічний розвиток та ефективна система управління є кращою альтернативою кризи і стагнації у розв'язанні проблем якості життя людини і підтримуванні екологічної рівноваги.

З сформульованих закономірностей органічно витікають методологічні принципи - керівні положення щодо управління процесами сталого розвитку.

Принцип соціальної спрямованості диктує необхідність структурної перебудови економіки, зміни основних відтворювальних пропорцій, розширення змісту категорії „добробут” за рахунок не лише матеріальних і духовних, але й екологічних благ.

Принцип біосферосумісності означає націлювання економічного зростання не лише на потреби людини (соціуму), але й на потреби середовища її існування – біосфери, органічною складовою якої є людина.

Комплексність (системність) як принцип сталого розвитку передбачає формування цілісних, збалансованих територіальних соціально-економічних і екологічних систем, здатних до саморегулювання.

Реалізація принципу територіальної справедливості сприятиме самостійному вибору обґрунтованих пріоритетів і цілей розвитку з врахуванням ресурсних можливостей території, її територіальних інтересів та функцій у задоволенні загальнодержавних потреб.

Динамічність розвитку та гнучкість управління забезпечать всебічну активізацію нових (нетрадиційних) чинників розвитку і прогресу, подолання інертності управління, мобільне реагування на зміни ринкової кон'юнктури.

Принцип багатоваріантності „сценаріїв” регіонального розвитку виключає директивне встановлення напрямів та завдань розвитку.

Система факторів сталого розвитку, поряд з класичними, включає нові, нетрадиційні – новітні технології, інвестиції, кількість і якість праці, сукупний попит, внутрішні і зовнішні заощадження.

Найскладнішим, на наш погляд, є екологічне корегування змісту основних економічних категорій (вартість, добробут, праця, витрати виробництва тощо) з адекватним відображенням у системі національних рахунків. Це дасть змогу у практиці прийняття управлінських рішень перейти від трьохвекторного управління розвитком (економічним, соціальним, екологічним) до двохвекторного – еколого-економічного та соціоекологічного, а також зміцнить інформаційне забезпечення сталого розвитку.

У контексті світових і європейських вимірів принципового значення набуває проблема, куди відносити витрати на природоохоронні заходи: до споживання чи до інвестицій. Будучи віднесеними до інвестицій, будь-які природоохоронні витрати зараховуються до валового внутрішнього продукту, забезпечуючи його псевдозростання. За таких умов державі вигідніше спрямовувати кошти на подолання техногенних і природних екологічних проблем, а не на попереджувальні (превентивні) природоохоронні заходи, ресурсо- та енергозбереження. З точки зору вимог сталого розвитку, витрати на відновлення природних ресурсів і підтримання якісного стану навколишнього природного середовища слід включати у структуру споживання, тобто віднімати їх від виробництва. Такий підхід здатний спрямувати економічні ресурси на збереження природного капіталу, стимулювати державу на удосконалення природоохоронного законодавства, забезпечувати перебудову суспільної свідомості на соціоекологічних засадах.

Література

1. Концепція сталого розвитку України (проект) // Світ. – 1997. – №12, вересень. – С. 4-6.
2. Самуэльсон П. Экономика. Т. 2. – М.: Машиностроение, 1994. - 384 с.
3. Долішній М., Гринів Л. Соціоекологічна функція регіональної економіки // Вісник НАН України. - 2000. - №3. - С. 25-35.
4. Основи економічної теорії: Навч. посібник для студентів вузів / За ред. С.В. Мочерного. – К.: Академія, 1997. – 464 с.
5. Маркс К. Капітал, Т. 1. – К. Маркс, Ф. Енгельс. Соч., 2-е изд., т. 23. - С. 383.
6. Кондратьев Н.Д. Большие циклы конъюнктуры. Избранные сочинения. – М.: Экономика. – 1993. – Т. 1, вып. 1. С. 28-79.
7. Григорьев А.А., Кондратьев К.Я. Экологические императивы устойчивого развития // Вестник РАН. – 1996. – №3. – С. 27-34.

Abstract

Maslovska L.

Actual problems of the theory and stable development's of Ukraine methodology: system approach

The essential sense and target reference points of the productive forces' stable development from the position of an economic theory are grounded and the regularities, principles and factors of the stable development in a transitional period are determined. The constructive ways of the ecological imperative's implementation in a system of the economic relations are determined